

BAJÁKI RITA

*Ördög és pokol az imákban, avagy túlvilágbrázolás az
1620-ig megjelent imakönyveinkben**

Az imakönyvek közismert célja, hogy az imádságok révén segítse a vallásos és halandó embert, hogy megtalálja, felismerje, majd kövesse azt az utat, amely az üdvösségéhez vezet. Vajon meghatározható-e, hogy mi is az imádság lényege, mi az az alapvető jellegzetessége, amelynek révén betölti célját, s amely megkülönbözteti akár legközelebbi rokonától, a meditációtól, vagy akár a kegyesség gyakorlásában használt többi műfajtól? Ha minden vonatkozásban nem is lehet egyértelmű határt húzni, az bizonyos, hogy az egyik legfontosabb jellegzetességet talán éppen az imák eszköz mivoltában ragadhatjuk meg. Az ima eszköz, amennyiben szövege nem az ember, nem is Isten, vagy akár a közöttük létező kapcsolat megismeréséről, akár megismerhetetlenségéről szól, nem kész vagy annak tűnő válaszokat, megoldásokat ad valamely kérdésre, problémára (mint amikor a szöveg célja az ember gondolkodására hatás); az ima ennél többet nyújt: aktív szerepre készítet, hiszen általa az ember maga irányíthatja a sorsát. Az ima tehát egy olyan eszköz, lehetőség, amelynek használatával, kiaknázásával az ember – önállóan is – képes Isten felé haladni. Ebben rejlik az imakönyvek ereje; s az életnek minél szélesebb spektrumát fedi le, annál hatékonyabb, következésképp népszerűbb lehet egy kiadvány, hiszen annál hathatósabb segítséget nyújthat a halandó számára, akinek lehetősége lesz az imák által kitarítani a végső cél, az üdvösségre jutás mellett.

Az imakönyvek vizsgálata során, igazodva a konferencia tematikájához, azt vizsgálom, vajon az imakönyvek összeállítói, mit tartottak fontosnak: csak az utat, vagy a célállomás bemutatását is, vagyis a földi életben folytatott küzdelmeket kiegészítették-e a túlvilág bemutatásával, hogy igézőbbé tegyék a vágyott célt, illetve hogy a pokol kínjainak érzékletes ecsetelése révén elretentsék a garlót a büntől, hogy az újra a helyes, az üdvösségre vezető úton járjon.

A vizsgálódást a magyar nyelvű imakönyvek megjelenésétől az 1620-as évig jelöltem ki, mintegy hetven évet átölelve próbálok bemutatni az ördög és a

*A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa. A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

pokol, valamint az angyalok és a mennyország ábrázolását a magyar nyelvű imakönyveinkben.

Természetesen arra nincsen mód, hogy minden egyes imakönyvet külön-külön bemutassak, ezért az azokban fellelhető jellegzetes vonásokra helyezem a hangsúlyt, de annak a kísértésnek sem tudok ellenállni, hogy időnként ne idézzem szó szerint valamelyik izgalmasabb vagy az érdeklődésre számot tartó helyet.

A 16. századi kiadványok¹ imaszövegei nemigen merészkednek túl a földi élet határain, így ezekről olyan sok szót nem is ejtenék. Ezekben a kiadványokban az 'ördög' és a 'pokol' szavak nem is olyan gyakoriak: „Ó édes Atyánk, ne hagyj a testnek, se ördögnek, se ez világnak kesertetiben elvesznünk. De szabadíts minket minden ez világi veszedelemtől [...]”² Az ördög- és pokoltéma ilyen összefüggésben, és csak csekély mértékben van jelen a korai szövegekben.

A mennyország emlegetése valamivel gyakoribb, de igazán konkrét leírással nem találkozunk: „Örülljenek mindnyájan, az kik benned reménylenek, örökké vigadni fognak,”³ illetve „A Halálnak mindörökké nyakát szakasztya, és elveszi az Úr minden orcáról a siralmat.”⁴ Az ilyen és ehhez hasonló mondatok alapján feltételezhetjük, hogy a mennyország minden bizonnyal valamiféle örömteli hely lehet.

Arra is következtethetünk, hogy az Atya központi helyet foglal el: „Minden szentek az ő kezében vannak, akik az ő lábaihoz közelgetnek, az ő tudományából vesznek.”⁵ S még néhány további információ: „Csak te vagy mennybéli szent Atyám, mind menyben és földön hatalmas Isten.”⁶ „Az te angyalod

¹ HELTAI Gáspár, *Imádságok a hét napjaira*, Kolozsvár, 1570–1571 (RMNy 289); HUSZÁR Gál, *Keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok*, Komját, 1574 (RMNy 353); HUSZÁR Dávid, *Egynéhány keresztényi imádságok*, Pápa, 1577 (RMNy 395); KÁROLYI András, *Ez mostani visszavonásokról való kis könyvecske*, Krakkó, 1580 (RMNy 470); *Fons vitae [...]*, Debrecen, 1589 (RMNy 623); SZALASZEGI György, *Hetetszaka minden napra megíratott imádságok [...]*, Sicz (Németlővő), 1593 (RMNy 732); DEBRECENI SZŐR Gáspár, *Ajtatos imádság*, Bártfa, 1599 (RMNy 848).

² *Fons vitae...*, i. m., [D11v]–[D12r] (Prosa Pater noster).

³ *Uo.*, [E4r] (Psalmó, 9).

⁴ *Uo.*, [G5v] (Esaie, 25).

⁵ *Uo.*, [F4v] (Deutero, 3).

⁶ *Uo.*, [K8v] (Mikor ember reggel föl kel [...]).

oltalmazzon engem.”⁷ Tehát angyalok is vannak. „Sem Földön sem mennyben nincs több segítségem náladnál.”⁸

Arra viszont egy imakönyv-összeállító sem vállalkozik, hogy elképzelje, legalábbis konkrétan az olvasó elé tárja a mennyország térképét. Azt kell mondanunk, furcsa is lenne. A 16. századi imakönyvek szövegei meglehetősen távolságtartóak, elsősorban az emberi gyarlóságra helyezik a hangsúlyt. Istenhez fordulásuk alapgondolata a segítségkérés, és úgy tűnik, ekkor még arra sem méltó az ember, hogy az ő Urához szóljon, és nem ritkán a dorgálást is megbecsüléssel fogadja: „[...] boldog ember, aki az Úrtól megdorgáltatik, [...] megver és az ő kezei meggyógyítanak. Az Úr megöl és megelevenít, Pokolra viszen és visszahoz.”⁹

A mennyország első konkrétábnak nevezhető „elképzelése” abban az 1599-ben megjelent, Debreceni Szőr Gáspár által összeállított imakönyvben található, amellyel kapcsolatban már más alkalommal is tapasztaltuk,¹⁰ hogy változást, megújulást hoz a 16. századi határozottan merev, távolságtartó viszonyulásba évtizedekkel megelőzve korát közvetlenségével; számára Isten elsősorban szerető, nem pedig büntető Isten. „Halálnak mindörökké nyakát szakasztya, és el vészi az Úr minden orcáról az siralmat”¹¹ – olvashatjuk a *Fons vitae*-ben, ehhez képest Debreceni Szőr a mennyországról már így ír: „[...] hogy ez világi sok fáradozások után nagy vígan országodba, az szentek közibe, kik mostan örvendeznek be fogattassam, és az örök életnek meg hervadhatatlan tündöklő koronáját el vehessem”¹².

A sötétség és a világosság egyértelmű pokolra, illetve mennyországra való vonatkoztatása Szőr Gáspárnál jelenik meg hangsúlyosan: „hanem az setétségben járván az elméjeknek belső setétségéből az külső setétségre mennek”¹³, továbbá: „oh hát ki nyavalyások, és igen felette nyomorultak, kiknek az te fényességed nem világosít. Te vagy az igazi Nap [...]”¹⁴

Debreceni Szőrnél jelenik meg némi öntudat is, mely szerint az ember több mint a föld bűnös lelke, kijelöli helyét a hierarchiában: „Mert az miképpen

⁷ *Uo.*, [K9r] (Mikor ember reggel föl kel[...]).

⁸ *Uo.*, [K10r] (Hála adás a mindenható Istennek [...]).

⁹ *Uo.*, [H2v]–H3[r] (*Iob*, 9)

¹⁰ Vö. BAJÁKI Rita, *Misztika és a Pázmány előtti magyar nyelvű imakönyvek = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 19.

¹¹ *Fons vitae...*, *i. m.*, [G5v].

¹² DEBRECENI SZŐR, *i. m.*, 11.

¹³ *Uo.*, 14.

¹⁴ *Uo.*

minket te magadért, úgy mindeneket mi érottunk teremtettél, [...] minden teremtett állatok, mi szolgálásinkra valók. Mert az ember rendeltetett az te kezeden munkaira, és mindeneket az ő lábai alá vetettél.”¹⁵

Ezek után talán nem is csodálkozunk, ha Debreceni Szőrnél jelenik meg az első leírás arról, hogy hogyan helyezkedik el a föld, az ég és a mennyország egymáshoz képest:

Hogyha ez éltető világ fölött gondolkodom, minémű és mely nagy dolgokat találok, ott is, az mellyeket énnékem szörzöttél Uram, az Nap, Hold, Csillagok [...]. Ha ennél fellyebb megyek, amaz tiszta nömös Angyalok vannak, az kik Uram néked szolgálván előtted állanak, azt akartad, hogy én szolgálaim is lennének [...], és az én lelkemet, mikoron ez testből kimegyen, az te színed eleibe Abraham kebelébe vigyenek.¹⁶

A gondolat, mely szerint az angyalok feladata, hogy az embert megmentésük, magától értetődik Szalaszegi György 1602-ben megjelent munkájában is:

Szent Angyalid kik énéröttem a Sátánnal viaskodhassanak ki ennekem ne árthasson. Parancsolj ugyanazon te szent szolgálidnak, hogy engömet mindön én utaimban örizzenek.¹⁷ [...] S ha a nyavalyáinktól megmenekedtünk nem más vár ránk, mint hogy a mennyországban nagy dicsőségben és világosságának fényességében veled és az angyalokkal együtt lakozzunk.¹⁸

Szalaszeginél már az ördög birodalma is valamelyest jobban elénk tárul:

[Az ördög] felfegyverkedvén az ő palotáját, nagy erősen őrzi, hogy ő abban békességgel megmaradhatna és az ő sötétséges országát megöregbíthetnéje¹⁹ [...], [mert] az ördög országában lakozó embereknek az ő vakságok és vakmerőségek immár mindenütt eláratt, miért hogy ők az ördögtől függnek és annak akaratja szerint járnak ez világon [...], mert

¹⁵ *Uo.*, 40–41.

¹⁶ *Uo.*, 42–43.

¹⁷ SZALASZEGI György, *Hetetszaka minden napra megíratott imádságok*, Bártfa, 1602, 8[v].

¹⁸ „[...] itéletnek napján serkencz és támaszd fel a mi testünket az örökké való halhatatlan örök életre és dücsösségre, hogy mi a kik immár mind lelkünkben és testünkben megváltatunk mindön gonosztól, az örökké való üdvösségben és boldogságban vigadhassunk mind a szent Angyalokkal [...], és minden választattakkal.” *Uo.*, 38[v].

¹⁹ *Uo.*, 81[v].

hogy foglyai ő nékie²⁰ [...], vakmerőképpen [Isten] világosságával szüntelen tusakodnak [...], a jót gonosznak mondják, és a gonoszt jónak, a világosságból sötétséget a sötétségből világosságot akarnak szörözni.²¹

Ezek szerint az ördög békességgel lakozik a palotájában (később majd látjuk, hogy a 'palota' kifejezést használják a mennyországgal kapcsolatban is), és nem ő maga, hanem a foglyai, a vak és vakmerő emberek járják e világot, hogy a halandókat az Istentől elszakítsák. Valóságos harc bontakozik ki az imakönyv lapjain, amennyiben a Mennyek Királyához, Krisztushoz, aki legyőzte a Sátánt, így szól: „Kérünk tégedet, mutasd meg és jelencsd meg az te hatalmasságodat, és az Sátánt tapod meg, leved lábaink alá, roncz el az ő országát.”²² A sötétség-világosság ellentéte Szalaszeginél is jelen van, egy esti imádságban olvashatjuk a következőt:

Légy ez sötétséges éjjel minékünk megvilágosító fényességünk, kivel az mi nyugodalmunknak lakóhelyét világosítsd meg, hogy ez éjszaka az mi világunk el ne aludjék akkor, mikor az sötétségben vagyunk, vigy minket az világosságra, hogy az külső sötétségre ne szállhassunk, ahol siralom és fogaknak csikorgatási vannak.²³

Első hallásra meglehetősen értelmetlennek tűnik ez a rövid idézet, de ha a sötétség-világosság kifejezések jelentéstartalmát figyelembe vesszük, látható, hogy többszörös áthallásról van szó e két kifejezés konkrét, illetve metaforikus értelme révén. Ugyanis a sötétség jelenti egyrészt az éjszakát, de jelenti az emberi bűnös állapotot is, valamint a poklot, amikor az ember már az ördög, a sötétség birodalmában van. A világosság kifejezés is többszörös értelemmel van jelen, egyrészt a mennyből lejevő, reánk vigyázó angyalokat, másrészt az emberi életet, harmadrészt az isteni világ világosságát, azaz a mennyországot jelenti. Tehát, ha behelyettesítjük a szavakat, ez az ima „lefordítva” így hangzik: Légy ez sötét éjjel is minékünk menedékünk, aki angyalaid által lakóhelyünkől elűzöd az ördögöt, s így vigyázol az életünkre, hogy ne szűnjünk meg, s ha netán az ördög a hatalmába kerítene minket, szabadíts meg tőle, hogy a pokolra ne jussunk!

²⁰ *Uo.*, 82[r].

²¹ *Uo.*, 82[v].

²² *Uo.*, 83[v].

²³ *Uo.*, 157[v]–158[r].

A következő imakönyv, amelyre az elemzés kiterjed, Kürti István munkája, amely 1611-ben jelent meg. Kürti a könyörgésekben már nemcsak az angyalok segítségéért könyörög, hanem azt mondja: „Messze távoztasd e világ fejedelmét mi tőlünk: te magad uralkodgyál mi köztünk, te magad parancsolj mi nékünk, te magad lakjál lelkünkben, és az te országod egészen foglalja el az mi szívünket.”²⁴ Ez továbblépést mutat az eddigiekhez képest. A 16. században még csupán arra szorítkoztak, hogy Isten elé tárták bűnös mivoltukat, hogy szánja meg őket, segítsen rajtuk, Istenre bízták sorsukat. A század végére mondhatni, némi bátorságot gyűjtött a könyörgő ember, öntudatra tett szert, hiszen a föld legméltatlanabb teremtményéből azzá lett, aki már nincs magára hagyva az ördöggel folytatott harcban, hiszen minden egyéb körülötte azért van, hogy őt segítse az isteni szolgálatban. Ezt követően újabb segítsége lesz: ezúttal már az angyalok jönnek le a mennyből, hogy elűzzék az ördögöt, és Kürti már azért könyörög, hogy maga Isten lakjon benne, hogy az ő világossága legyen segítségére a sötétség elleni harcban, hiszen ha a földön az Úr bennünk lakik, akkor a mennybe jutunk, ahol már mi leszünk őbenne. E folyamattal párhuzamos, hogy a mennyszágba is szélesebbre tárt ajtón le lehetünk be. Kürti már egészen konkrét dolgokat is elárul, hogy milyen is az a hely, ahová tartunk. A mennyszágról szóló leírását kérdések formájában fogalmazza meg:

Mikor fogom meglátni az te világosságodat? Mikor megyek megjelenvén te elődbe? amaz aranyos palotát mikor látom meg? Mikor látom (mondok még) amaz örökké való szép virágokkal megékesített te kertjeidet? örök életnek vizeivel buzgó kutaidat? drága kövekből és gyöngyökből kismetszett kapuidat kőfalaidat? amaz Angyaloknak és megboldogult szenteknek seregét, kik követik az barányt valahova megyen? Az énekeseket és gyönyörűséges zengéstévőket, kik szüntelen való dicséretekkel és éneklésekkel dicsérik az fölséges királyt, és mindannyiunknak közönséges Atyját, mikor fogom szemlátomást halgatnom? O mennyei Ieruzsálem, mi édes Anyánk, mikor leszen ez számkivetésből megtéréssem, hogy egészen beléd szálljak? mikor látom az te Iaspis és Iachintus kövekből kifaragott kőfalaidat?²⁵

²⁴ KÜRTI István, *Az élő Istenhez való ájtatos imádságokat magában foglaló könyvecske*, Kassa, 1611, 41.

²⁵ *Uo.*, 43–44.

A könyörgés elején is sejthető volt, de az idézet végére már bizonyos, hogy Kürti mennyországképe János apostol *Jelenések könyvében* szereplő Új Jeruzsálem-leírásán alapszik.

Ugyanezt állapíthatjuk meg Pázmány esetében is, noha nála ilyen típusú elragadtatással nem találkozunk. A nem túl bőbeszédű túlvilágleírás az először 1606-ban megjelent imakönyvében találjuk.

[...] öröktől fogva készített országod, melybe téged színrűlszinre látván beteljesedjünk a te házadnak bőségével, megelégszik a mi nyughatatlan kívánságunk te veled örök életnek kútfejével, és ama drága kövekből épített várasnak gyönyörűségével, oh áldott ország, mely gyönyörűségek Uram a te hajlékaid.²⁶

Ezt a szöveget Pázmány még harminchat évesen jelentette meg, de idővel némi szentimentalizmus őt is hatalmába keríthette, mert hatvanéves kora körül ugyanezt így fogalmazta meg:

[...] és a' világnak gönyörűségirül el-feletkezzvén, ama' draga kövekből éppített mennyei Ierusalembe, szent színed látására, ugy kívánkozom, mint a' szomjú szarvas az élő kút-föhöz. Mert ugyan-is, ha a' te számkivetet fraidnak tömlöczét, az oktalan állatok istállóját, ezt a' földet, ennyi sok szépséggel fel-ékesítetted: ily szép menyezettel, ugy-mint, fényes csillagokkal tündöklő kerek éggel bé-födted: mentülszeb, és gyönyörűségesb az örökké-való menyezőre készített ház, melynek öröme, és világossága te-magad vagy.²⁷

De láthatjuk, ezúttal sem mennyországleírást kaptunk, hanem a Pázmányra annyira jellemző módszerrel szembesülünk; nem egy képet tár elénk ugyanis, nem konkrétan festi le mondandóját, hanem gondolkodásra készítet: mi magunknak kell rájönnünk, ha a föld ennyire csodálatos, mily gyönyörűséges lehet „az örökké való menyezőre készített ház”. A fantáziánkra bízva, s könnyen lehet, hogy igaza van.

De térjünk vissza 1606-ba, amikor Pázmány kevésbé elragadtatottan, ám hasonló módszerrel dolgozott. Az imakönyvben tehát a túlvilágról kevesebb szó esik, de ördögöknek nem vagyunk híján. A korábbi imakönyvekben is elő-

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Kereztényi imádságos keönyv*, Graz, 1606, [5v].

²⁷ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos keönyv (1631)*, s. a. r. SZ. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei), 46.

fordult néhány megoldás, mi a teendő az ördöggel való küzdelem, vagyis a kísértés esetén, Pázmánynál azonban arra kapunk javaslatot, hogyan orvosoljuk, ha az ördög ténylegesen belebújik az emberbe. Ez egy markáns változás, a korábban megjelent imakönyvekben föl sem merült annak a lehetősége, hogy az ördög „megtestesüljön”, ez Pázmánynál fordul elő először. A szent kereszt jegyéről szóló részben egyházatyákra hivatkozva számos történetet mesél el, amelyek mind azt bizonyítják, hogy az ördög fél a kereszt jelétől. Az egyik történet szerint egy ember titokban akarta kipróbálni „a keresztvetés erejét, egy ördögtől megszállt embert bevitt a házába, a kereszt jegyét reá veté a Jézus nevében, mire az ördög nagy búsulva mindjárt kiméne az emberből, kit látván a zsidó kereszténnyé lőn mindjárt.”²⁸

Ördögűzésre a keresztvetés még a hitetleneknél is sikeres módszer.

Egy éjjel [...] egy Iudas neuü Sido, [...] egy pogány Isten házába tére, félvén pedig az ördögi csalárdságtúl, keresztet vete magára. Éjjel az ördögök serege az egyházba jöve, és mikor a sidót megláták semmit nem árt-hatnak néki, azt kiáltván, hogy noha üres az edény, de meg vagyon jegyezve.²⁹

Másik módszer, amit Pázmány javasol az a szentelt víz használata, amit az ördög szintén nem szeret. Egyetlen példa:

Ama' nem régen említet Iosef-nevü Sidóru: hogy, minek-utánna Keresztyénné let-vólna, egy Templomot akarván éppíteni, sok téglá kemenczékét csináltata: de mikor az Eördög mestersége-miat, a' tüzet meg nem gyúythatnák a' kemenczékben, Szentelt Vízzel megöntözé a' tüzet, és mindgyárt égni kezdének a' kemenczék. Ugyan ezen Iosef, égy gyermeketis, melyet az Eördög meg-szállot-vala, Szentelt Vízzel szabadíta-meg az Eördögtül.³⁰

Az első igazán érzékletes túlvilág-ábrázolás Kopcsányi Márton imakönyvében olvasható. Sőt Kopcsányinál a purgatóriumról is részletesen olvashatunk:

Ezt a helyt bizonyítja Szt Pál is, Phil, 2. A Jezusnak nevére minden térd (ugymond) meghajoljon, mennyeieké, földieké, és a pokolbelieké. Szent

²⁸ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyeni...*, i. m., Graz, 1606, [17v]–18[r].

²⁹ *Uo.*, [17v].

³⁰ *Uo.*, [20v]–21[r].

János is azt írja, Apoc. 5. hogy az föld alatt levők is dicsérik az Istent. De tudott dolog, hogy az elkárhozottaknak térdek a Iesus nevére meg nem hajol, nem is dicsérik azok az Istent, hanem sőt inkább átkozzák. Tehát a pokol nevezetén, és az Istent dicsérő lelkek helyén a föld alatt oly hely értetik az mely az üdvözülendő lelkeké, melyet mi Purgatoriumnak nevezünk.³¹

Végül következék az érzékekre ható pokolleírás Kopcsányitól:

Ott mindenféle kín, amelyet meggondolhatunk, együtt leszen, mert amint Szent Gergely mondja. Ott hideg leszen és elolthatatlan tűz, halhatatlan féreg, eltűrheterlen bűdösség, tapasztalható setétség, a hóhéroknek ostorok, ördögöknek látások. És hogy rövid szóval megmondjam, az mint menyországba a hívek jutalma, egy közönséges jó minden gyönyörűséget magában foglalván, úgy a pokolbéliék kínnya egy közönséges büntetés. Itt e világon ezt nem láthattuk.³² [...] A pokolbéliéknél rettenetes fájdalom vagyon, a főben, a szemben, a fogakban, minden tagokban, minden érzékenségekben, mivelhogy a bűnös is minden tagokkal az Isten ellen élt. Ezeket pedig a kínokat öregbíti az örök üdö, mely a töb kinoknak néminemű pecsíti és kulcsa. Es az örök minden kínoknak a nehezítője. Mert először annyi száz esztendeig kínlódnak, a mennyi csillagok az égben fénylenek, az után, amennyi fönyen van a tengerben. Es ezek elfogyván, ismét megújulnak a kínok, és minden vég nélkül forog ez a kerék.³³

A vizsgált imakönyvekből szemléletesen kirajzolódik az ember és Isten kapcsolatának fejlődése, ahogyan a 16. században a szigorú Bíró és az ítéletre váró halandó kissé rigorózus viszonya lassan enyhülve, egymás felé közeledve, néha még érzelmeknek is helyt adva alakul, formálódik, s idővel megmutatja magát, kibontakozik az Atya-gyermek kapcsolat. Ez a fejlődés a 17. század folyamán indul meg látványosabban. Az imakönyvekben található túlvilág-ábrázolások pedig tökéletesen illeszkednek ehhez a folyamathoz, a menny és a pokol bemutatása a 16. században egészen visszafogott, valójában nincs is, s ahogyan nyílik, tágul az ember Istenhez való viszonya, úgy sejlik föl egyre több részlet, mintha az imakönyvek összeállítóinak az Istenhez fűződő kapcsolata, annak

³¹ KOPCSÁNYI Márton, *Keresztyen imadsagos keonyvechke*, Bécs, 1622, 148–149.

³² *Uo.*, 215–216.

³³ *Uo.*, 216.

jellege határozná meg, hogy mennyit „mernek” látni és láttatni a ránk váró, a földi életet követő világból.

Fons vitae [...], Debrecen, 1589

DEBRECENI SZÓR Gáspár, *Ajátatos imádság* [...],
Bártfa, 1599, 16r